

תוכן העניינים

מיכאל ריז'יק: הקווים הלשוניים בתחום הסידור לאיטלקית היהודית,
לפי דפוס פאנו רס"ו: עיון ראשוני

ז

125-1

חלק לועזי

הקווים הלשוניים בתרגום הסידור לאיטלקית היהודית, לפי דפוס פאנו רס"ו: עיון ראשוני

מיכאל ריזיק

מבוא

מחקר להגי האיטלקית ששימשו את יהודי איטליה בכתיבתם התמקד בעיקר בתרגומי התנ"ך,¹ רק מחקרים מועטים הוקדשו לספרות חז"ל בתרגום האיטלקי היהודי,² וכמעט לא נחקרה לשון תרגומי הסידור.³ אמנם משה דוד קאסוטו הקדיש לתרגומים אלו מאמר מקיף,⁴ שבו העיר כדרכו הערות לשוניות חשובות, אך לשונם דורשת מחקר כולל. לתרגומים אלו, שהיו מיועדים לנשים, מסורת עתיקה. לשונם הייתה צריכה להיות מובנת דווקא לדוברי הלהגים היהודיים, והיא עשויה להיות קרובה יותר

¹ ראה למשל: M. Berenblut, *A Comparative Study of Judaeo-Italian Translations of Isaiah*, New York 1949; G.B. Sermoneta, *Un volgarizzamento giudeo italiano del Cantico dei Cantici*, Firenze 1974; idem, 'La traduzione giudeo italiana dei Salmi e i suoi rapporti con le antiche versioni latine', R. Bonfil (ed.), *Scritti in memoria di U. Nahon*, Jerusalem 1978, pp. 196–239; U. Cassuto, 'Bibliografia delle traduzioni giudeo-italiane della Bibbia', *Festschrift zum siebzigsten Geburtstag A. Kaminka*, Wien 1937, pp. 129–141; idem, 'La tradizione giudeo-italiana per la traduzione della Bibbia', *Atti del I Congresso per le tradizioni popolari*, Firenze 1930, pp. 114–121; idem, 'Saggi delle antiche traduzioni giudeo-italiane della Bibbia', *Annuario di studi ebraici*, 1 (1934), pp. 101–135; L. Cuomo, *Una traduzione giudeo-romanesca del libro di Giona*, Tübingen 1988

² ראה: L. Cuomo, 'Pesicheta Rabbati: un florilegio midrascico giudeo-italiano al confine tra Toscana e Umbria nel XVI sec.', I. Benabu & J. Sermoneta (eds.), *Judeo-Romance Languages*, Jerusalem 1985, pp. 69–126; idem, 'Pesicheta Rabati: une traduction en judeo-italien', *Massorot*, 2 (1986), pp. 81–92; idem, 'Antichissime glosse salentine nel codice ebraico di Parma, בכ"י פרמה א של המשנה: De Rossi 138', *Medioevo romanzo*, 4 (1977), pp. 185–271

³ ראה: G.B. Sermoneta, 'Considerazioni frammentarie sul giudeo-italiano', *Italia*, 1 (1976), pp. 13–14; M.L. Mayer-Modena, 'La composante hebraïque dans le judeo-italien de la Renaissance', Sh. Morag, M. Bar-Asher & M. Mayer-Modena (eds.), *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis*, Milano 1999, p. 95

⁴ U. Cassuto, 'Les traductions judeo-italiennes du ritual', *REJ*, 89 (1930), pp. 260–

מתרגומי התנ"ך ללשון הדיבור של היהודים. דווקא בנוגע ללשון תרגומי הסידור השתמש קאסוטו בביטוי 'הידידיש האיטלקית'.⁵ הביטוי מוגזם כמובן, מעולם לא היה ללהגי יהודי איטליה מעמד לשוני עצמאי כמו זה של לשונות יהודים אחרות, כגון יידיש וג'ודזמו, אך אין לשלול את העובדה שלהגי היהודים היו שונים מאלו של שכניהם הנוצרים, ושללהגים אלו היה, לפחות בתקופה הקדומה, מכנה משותף, שפונה על ידי חוקרים שונים בשם *coìnè centro meridionale*, קוינה מרכזית-דרומית.⁶ שאלות תאורטיות שונות הוצגו על ידי חוקרי האיטלקית היהודית, ובעיקר שאלת היחס בין דיאלקטים של היהודים לבין עצמם והיחס בינם לבין הלהגים של הסביבה. נראה שבשלב הזה המטרה העיקרית צריכה להיות מחקר של כל מקור ומקור לשם ציור מפת האיזוגלוסות, מפת קווי התיחום בין טיפוסים לשון שונים. ובחקר זה יש לייחד מקום נכבד לתרגומי הסידור.

במאמר זה אדון בלשונו של תרגום הסידור שנדפס על ידי שונצינו בפאנו בשנת רס"ו (1506).⁷ הסידור הזה נדפס בשתי מהדורות נוספות במאה השש-עשרה, בשנת רצ"ט (1538) בבולוניה ובשנת שכ"א (1561) במנטובה.⁸ בסוף הסידור יש קולופון שבו נאמר כי הוא תורגם בידי רב יעקב ישראל לשם מהדורה זו. אך מתברר שבמקומות רבים התרגום הזה לזה הנמצא בכתב-יד של הסידור מן המאה הארבע-עשרה והחמש-עשרה.⁹ אם כן דפוס זה הוא עד למסורת עתיקה. זהו גם אחד החיבורים האחרונים שנכתבו במה שניתן לכנות איטלקית יהודית.¹⁰ לדוגמה בדרשותיו של הרב מרדכי דאטו, שנכתבו בשנת 1589, נעלמו קווים דיאלקטיים רבים והלשון התקרבה מאוד לאיטלקית הספרותית, וכך הוא בחיבורים נוספים מן המחצית השנייה של המאה השש-עשרה. הסיבות לכך היו שונות, ייתכן שבין היתר נבע הדבר מהחלטות ועידת טרנט שהעלו על הנס את חשיבותה של הנורמטיביות בלשון.¹¹ מכל מקום סידור פאנו

⁵ 'un veritable yiddisch italien' (שם, עמ' 262).

⁶ דיונים על כך ראה למשל: סרמוניטה (לעיל, הערה 3); L. Cuomo, 'In margine al giudeo-italiano; note fonetiche, morfologiche e lessicali', *Italia*, 1 (1976), pp. 30–53

⁷ ראה: קאסוטו (לעיל, הערה 4), עמ' 17.

⁸ ראה: שם, עמ' 17, 18.

⁹ ראה: שם, עמ' 19.

¹⁰ על תהליך סיום הכתיבה באיטלקית יהודית ראה: R. Bonfil, 'Changing Mentalities of Italian Jews between the Periods of the Renaissance and the Baroque', *Italia*, 11 (1994), pp. 61–79

¹¹ על הדרישות החדשות ללשון דרשות הכמרים שעליהן הוחלט בוועידת טרנט ראה: R. Librandi, 'L'italiano nella counciazione della Chiesa e nella diffusione della cultura religiosa', L. Serianni & P. Trifone (eds.), *Storia della lingua italiana, I: I luoghi della codificazione*, Torino 1993, pp. 335–381, esp. pp. 337, 356–357; N. Maraschio & T. Matarrese (eds.), *Le lingue della Chiesa, Testi e documenti dalle Origine ai nostri giorni*, Pescara 1998, p. xiv החלטות מבהינה זו היו 'Instructiones praedicationis Verbi Dei', מאת קרלו בורומיאו, שיצאו לאור עשר שנים לאחר תום הוועידה, בשנת 1573 (שם). כמובן התהליך התחיל לפני כן והשתתפו בו אנשים וגורמים רבים; כן פ' במבו, המחבר של *Prose della volgar lingua*, היה מזכירו של האפיפיור ליאון

הוא אחד השיאים של הכתיבה באיטלקית יהודית ומקור כמעט אחרון של כתיבה זו, הקרוב ביותר לתקופת הלהגים האיטלקיים היהודיים ששימשו כלשון המדוברת בגטו. עובדה זו מדגישה את חשיבות מחקרו. לשונו מעניינת גם בשל גיוון המקורות שמכונסים בתוך הסיודור היהודי, ובגלל חיות המסורת של התפילה שנאמרה כל יום, ושעשויה הייתה לקבל יסודות מלשון הדיבור.

לשונו של הסיודור מוגדרת בכותרתו במהדורת בולוניה כ'לטינו' – 'תפלות לטיני'¹². הכוונה היא ללעז, ללהג וולגרי של היהודים. הוכחה לכך ש'לטינו' הוא לעז ניתנת בתוך סיודור עצמו. בתרגום ההלל המילים 'בית יעקב מעם לעז' מתורגמות 'דה פופולו לטינו': 'קסטה די יעקוב דה פופולו לטינו' (דף 83ב).¹³ אתאר כאן את הלעז הזה בקוויו העיקריים, השייכים למרכיב האיטלקי, למרכיב העברי ולצירופם.

א. קווים פונטיים

כצפוי לשון הסיודור משופעת בקווים האופייניים ללהגים איטלקיים מרכזיים-דרומיים, ובעיקר לאלו של הדרום. אביא לכך מספר דוגמות.

1. קו פונטי בולט שנפוץ בדרום, ושמתועד היטב במקורות איטלקיים יהודיים, הוא הפיכת החוכך s להגה מחוכך ts אחרי העיצורים l, n, r:¹⁴ 'ריקונצולה' (*reconsola*, 'הנחם', דף 5ב); 'אי ריקונצולראיו איסי' (*reconsolorajo*, 'ונחמתים', דף 7א); 'פיר לפירצוני מיאה' (*la persona*, 'אני', דף 6ב); 'אי נון וולצ'י' (*volse*, 'ולא אבה', דף 7א); 'גרניצי שילצירו' (*grannezze scelsero*, 'גדולה בחרו', דף 71א); 'פינצירי ריא' (*pensieri*, 'מחשבות רעות', דף 141ב). אציין בהקשר זה במיוחד את המילה 'אין צימורה' ('ובכל מקום', 'יחד', 'יחדיו', דף 7א). באיטלקית הספרותית הצורה היא *insieme*, שמוצאה מן הלטינית *insimul*. הצורה הקרובה ביותר לאין צימורה מופיעה בלהג נפולי, *nzemmora*,¹⁵ וקרובות אליה הצורות שמוצאן מקלבריה *nzemmolà*, *nzembra*, ובמיוחד הצורה מפוליה *nsemmere*.¹⁶

העשירי (ראו: ליברנדי [שם], עמ' 353). בכל מקרה לשון הדרשות הכנסייתיות השתנתה מאוד במהלך המאה השש-עשרה. וכך גם הלשון של חיבורים איטלקיים יהודיים הקשורים לעניינים שבקדושה; השינויים היו בדרך הכתיבה, בתורת ההגה, בתורת הצורות ובמיוחד באוצר המילים. רמותי על כך במאמרי 'לשון תרגומים איטלקיים יהודיים לקטעי ספרות חז"ל בסידורים, מסורות (בדפוס), ובכוונתי לעסוק בשינוי זה בהרחבה במקום אחר.

¹² ראה: קאסטו (לעיל, הערה 4), עמ' 17.

¹³ וראה: שם, עמ' 18.

¹⁴ על התופעה בדיאלקטים איטלקיים ראה: G. Rohlfs, *Grammatica storica della lingua italiana*; e *dei suoi dialetti*, Torino 1966, p. 267; על התרגומים היהודיים ראה: קואומו (לעיל, הערה 1), עמ' 39, 26.

¹⁵ ראה: F.D. Ascoli, *Dizionario etimologico napoletano*, Napoli 1979.

¹⁶ ראה: G. Rohlfs, *Nuovo Dizionario Dialettale delle Calabrie*, Ravenna 1977; idem, *Vocabulario dei Dialetti Salentini*, Galatina 1976.

2. תופעה פונטית אחרת היא הופעת j פרוסטטית בראש מילה. בסידור פאנו משמשת הצורה jesse ('יוצא'), במקום הצורה האיטלקית esce, ב-j פרוסטטית וב-s במקום sc: 'אֶלְיָגְרִי נִילוּ יִיסְרִי לֹרֹו' ('שמחים בצאתם', דף 260); 'קִי יִיסִינֹה דֶה בֹקָה דִי לֹו סִיצִירְדוּטֹו מִיֹורֹו' ('יוצא מפי כהן גדול', דף 124); 'דִי שְבֵת יִיסִינְטִי' ('במוצאי שבת', דף 89). צורה זו אופיינית לדרום הרחוק, ללוקניה, לקלבריה ולפוליה.¹⁷ צורה דומה לזו, essente, מתועדת בלהג יהודי רומא.¹⁸ צורה דומה אחרת, אף היא לא זהה, מתועדת בתרגום ספר יונה, jisciva,¹⁹ ובתרגום הפסיקתא, iesea.²⁰

ב. קווים מורפולוגיים

1. תצורת השם. כידוע באיטלקית יש שלושה סוגים של נטיית השם, בסימות a לנקבה, דוגמת המילה porta ('דלת'), בסימות o לזכר, דוגמה המילה gallo ('תרנגול'), ובסימות e הן לזכר הן לנקבה, דוגמת המילים cane ('כלב'), chiave ('מפתח'). אחד הקווים האופייניים למקורות האיטלקים היהודיים הוא העברת השמות בסימות e, דוגמת שמות chiave, cane, לקבוצות בסימות a ו-o.²¹ קו זה מתועד היטב בסידור פאנו. השמות ממין נקבה בסימות e שקיבלו את הסימות a הם לדוגמה: 'אִי לֹסְטָה סוֹאָה' (l'oste, 'יָחִילוּ', דף 17); 'אִי טוֹטָה לֹסְטָה לֹרֹו' (l'oste, 'יֹכֵל צְבֹאם', דף 66); 'אֶקְוִילִי קִי דֹרְמִינוּ אָה לֶה פּוֹלְוִירָה' (polvere, 'לִישֵׁנִי עֶפֶר', דף 27). השמות ממין זכר בסימות e שקיבלו את הסימות o הם לדוגמה: 'אֶלֹו מוֹנְטֹו סִנְטֹו' (monte, 'לֶהֲרֵ קִדְשׁוֹ', דף 38); 'קוֹמִי לֹוֶרְדִינוּ לֹורֹו [...] קוֹמִי לֹו אֹוֶרְדִינוּ לֹורֹו' (l'ordine, 'כִסְדֵרֵן', דף 71); 'פֶּאֹו אִין סִאוֹוִינְטִירִי לֹו סִינְפִיצִו' (semplice, 'מַחְכִימַת פֶּתִי', דף 38); 'יָאֶה לֹו נוֹמִי טוֹאֹו גֶרָאנֹו' (grande, 'לִשְׁמֵךְ הַגְדוֹל', דף 22); 'אִי נוֹן אִי פֹוֶרְטֹו' (forte, 'יֹאִין צוֹר', דף 38); 'לֹו סִיצִירְדוּטֹו מִיֹורֹו' (maggiore, 'כֶּהֵן גְדוֹל', דף 124). הסיבות העיקריות למעבר הזה הן ההיקש והרצון לבהירות, כלומר הרצון שכל שם ממין זכר יסתיים בתנועה o, ושכל שם ממין נקבה בתנועה a. קו זה אופייני לאו דווקא ללהגים הדרומיים, ובתקופה קדומה היה נפוץ בצפון – שם הוא פרח עקב נשילת התנועות הסופיות ושחזרון מחדש.²² בכל מקרה כאמור קו זה נפוץ מאוד בכל המקורות היהודיים.²³ אך בסידור פאנו נתווסף לו קו אחר, האופייני דווקא לדרום.

¹⁷ רולפס (לעיל, הערה 14), 340.

¹⁸ A. Milano, 'Appendice: Glossario dei vocaboli e delle espressioni di origine ebraica nel dialetto giudaico-romanesco', Crescenzo Del Monte, *Sonetti postumi giudaico-romaneschi e romaneschi*, Roma 1955, p. 204.

¹⁹ קואומו (לעיל, הערה 1), עמ' 125.

²⁰ קואומו במאמרה הראשון על הפסיקתא (לעיל, הערה 2), עמ' 102.

²¹ רולפס (לעיל, הערה 14), 353.

²² שם.

²³ הוא הופך לכלל למשל בתרגום ספר יונה, ראה: קואומו (לעיל, הערה 1), עמ' 42.

השמות המופשטים בסימות ezza, כמו השמות bellezza ('יופי'), grandezza (גדולה), מופיעים בסימות ezze: 'פֹּרְטִיזֵי מִיָּאָה' (fortezza, 'מחסי', דף א5); 'פֹּאֵי פִּיֹּרִירִי לְפֹרְטִיזֵי דִי לֵה יִשׁוּעָה' (la fortezza, 'מצמיח קרן ישועה', דף א29); 'פֹּרְטִיזֵי נֹסְטֵרָה' (fortezza, 'עוזנו', דף א61); 'רִיזִיטָאנוּ לְגִרְנִיזֵי טוֹאָה' (la grandezza, 'יספרו את גדלך', דף ב18); 'גִּרְנִיזֵי אִי בְּרוֹנִיָּאָה' (grandezza, 'גדולה וגבורה', דף א62); 'אִין אֲלִיגִרִיזֵי' (allegrezza, 'בשמחה', דף ב5); 'אָה אֲלִיגִרִיזֵי' (allegrezza, 'לששון', דף א7); 'לְאֲלִטִּיזֵי טוֹאָה' (l'altezza, 'גאונך', דף א17); 'לְטֵרִיסְטִיזֵי לֹרֹו' (la tristezza, 'אבלם', דף א7). שורש תופעה זו בקיום שתי פרדיגמות מקבילות לשמות מסוג זה בלטינית, כך לדוגמה למילה tristitia ('עצב') הייתה צורת משנה tristities. מן הצורה הראשונה התפתחה הצורה האיטלקית הסטנדרטית tristezza, ואילו מן הצורה השנייה – הצורה tristezze, כמו המילה האחרונה ברשימה דלעיל. ההתפתחות השנייה אופיינית במיוחד לדרום, הצורות בסימות ezze נמצאות בלהגים רבים.²⁴ בלשונו של סידור פאנו הקו הזה הופך לכלל.²⁵

2. שני פרטים מנטיית הפועל.

א. תופעה אופיינית לדרום היא הרחבת יסוד הפועל על ידי הסימות esco / isco, דוגמת guariscire ('רפא'), במקום guarire. קו זה נפוץ במיוחד בדרום הרחוק, בקלבריה ובפוליה, אם כי הוא מתועד גם בדרום לציאו.²⁶ הקו מתועד היטב בסידור פאנו: 'אִי נוֹן יִנוֹוִישִׁרִימוֹ' (genovesceremo, 'ולא נלד', דף א41);²⁷ 'אִינְטֵאֲלִיטִישִׁמִינְטוֹ' (entalleggementscemento, 'בינה', דף א27); 'דִי דִיסְטֵרומִישִׁמִינְטוֹ' (strumescimento, 'יום תרועה', דף א105); 'קִי אִין טִינִי לֹו סְטֵרומִישִׁמִינְטוֹ' (שומע תרועה, דף א115); 'בוֹנִיפִיקִישִׁמִינְטוֹ דִי אוֹקִי בוֹנִיפִיקִישִׁרָה אוֹוֹאִי' (bonifichiscemento, 'הטבת עינים ייטיב לכם', דף א69).

ב. גוף שלישי יחיד של העבר הרחוק, perfetto, נבנה בסימות avo / ao, הרגילה בדרום, במקום הסימות האיטלקית הסטנדרטית o: 'סְקִנְפֹּאוּ מִי' ('הצילני', דף א5); 'אִי רִיוֹלְטָאוֹ' ('ויהפוך', דף א7); 'קִי אֲמֹאוּ טִי' ('כי אהבך', שם); 'אִיסְאֶלְוֹאוֹ' ('ויושע', דף א16); 'אִין טָאנוּ קִנְטָאוּ מִשָּׁה' ('אזו ישיר משה', שם); 'יִיטָאוּ אִין מֵאֵרִי' ('רמה בים',

²⁴ רולפס (לעיל, הערה 14), 355.

²⁵ אם כי מתועדות גם הצורות המקבילות בסימות ezza הרגילה: 'פֹּרְטִיזֵה אֶלֹו פּוֹפּוֹלוֹ סוֹאוֹ דְרָה' (עזו לעמו יתן, דף א6); 'אִי לְפֹרְטִיזֵה סוֹאָה אִינְאֶלֶזֶה' (וקרנו תרום, דף א29); 'פִירִי דֵאֵרִי גִרְנִיזֵה אֶלֹו קִרִיאֶטוֹרִי דִי בְּרֵאשִׁית' (לתת גדולה ליוצר בראשית, דף א42).

²⁶ רולפס (לעיל, הערה 14), 524, 525.

²⁷ בצורה genovesceremo ושם לב להרחבת השורש על ידי הסימות ve, כך גם בצורות אחרות של הפועל. כפי שהעירה לי מורתי פרופ' לואיזה קואומו, נראה שהפועל נגזר מצורת העבר הרחוק, genui. בכל במקרה הצורה genovere מתועדת גם במקור יהודי איטלקי מובהק, ראו: מקרי דרדקי, נפולי רמ"ח, עמ' 53, הערך 'ילד': יינוביאו.

(שם); 'קָי קְרִיאָוּ נֹאֵי פִיר לֹ אֹנֹרְרִי סֹאֹ' (שבראנו לכבודו, דף 338). צורה זו נפוצה בלהגים דרומיים רבים²⁸ ואופיינית מאוד למקורות היהודיים.²⁹

ג. פרטים לקסיקליים

1. הצורה poco של המילה poco נדירה ומתועדת רק בכמה מקומות בדרום איטליה.³⁰ לעומת זאת היא נפוצה בסידור פאנו: 'אָי לִי מוֹלְטִי אֵין מְאָנִי דִי לִי פִקִי (pochi, 'ורבים ביד מעטים', דף 91א); 'קְוֹאָנְטוּ פִקוּ סִסִיָאָה' (poco, 'כל שהוא, דף 43א).

2. ואילו המילה mo, שמשמעותה זירו ובקשה, אופיינית לדרום כולו,³¹ כולל להג יהודי רומא. בסידור פאנו, כמו בטקסטים איטלקיים יהודיים אחרים,³² היא מתרגמת באופן אוטומטי את מילת הבקשה העברית 'נָא': 'בִּילוּ אֵי נוֹף אֲלִיגְרִיצִי דִיטוּטָה לְטִרְה סְאָלוֹה מוֹ' ('יפה נוף משוש כל הארץ הושיעה נא, דף 161ב); 'אָנִי אֵי הוּא סְאָלוֹוִיצִי מוֹ' ('אני והו הושיעה נא, דף 165ב)

3. המילה sifo במשמעות הנדירה של 'סערה', 'סופה', uragano, משמשת דווקא לתרגום המילה 'סופה': 'קוֹמִי לָה פְרוֹנָה קִי סִי אֲמוּשָה דִינְאָנְצִי לֹ וִוִינְטוּ קוֹמִי לָה פְאִלְיוֹקוֹלָה קִי סְפִינְטִיאָה אֵיסוּ לֹ וִוִינְטוּ סִפּוֹ' ('כעלה נדף לפני רוח וכמוץ גבתו סופה, דף 143ב). דרך אגב, מדובר כאן בתופעה אופיינית מאוד לתרגום הסידור – תרגום לפי דמיון בצליל. בכל מקרה המילה zifune, שמוצאה בלטינית sifo, וביוונית sifon, מתועדת במשמעות זו רק בדרום הרחוק ביותר, בקלבריה.³³ בלהגים איטלקיים אחרים היא מתועדת במשמעות 'צינור' או במשמעות קרובה לזו.

4. המילה 'נד' בביטוי 'נד נזלים' מתורגמת בסידור פאנו על ידי המילה montone: 'מוֹנְטוֹנִי קוֹלְאָנְטוֹ' ('נד נזלים', דף 17א). במשמעות 'ערימה' מילה זו, הגזורה מן המילה monte ('הר'), מתועדת דווקא בדרום, בפוליה ובנפולי.³⁴

²⁸ רולפס (לעיל, הערה 14), 570.

²⁹ קואומו (לעיל, הערה 1), עמ' 61. אף בפרטים רבים אחרים בנטיית הפועל לשונו של סידור פאנו מצטרפת ללהגים יהודיים ובמיוחד ללהג רומא. כך למשל בצורת גוף שלישי יחיד בהווה: 'דָאוּ וִוִיטְדִי אֲעִקְוֹבִי' (יתן אמת ליעקב, דף 338), ובתרגום של 'במה מדליקין': 'פֶּאוּ, סְטָאוּ, דָאֵ' במקום da, sta, fa – כך בלהג רומא עד תחילת המאה השש־עשרה (G. Ernst, *Die Toscanisierung des römischen Dialekts*) (im 15. und 16. Jahrhundert, Tübingen 1970, p. 144) וכך במקורות יהודיים רבים (קואומו ולעיל, הערה 1), עמ' 57–58). בכונתי לעסוק בתיאור מלא של הדקדוק של לשון הסידורים במקום אחר.

³⁰ רולפס (לעיל, הערה 14), 43.

³¹ שם, 929.

³² קואומו (לעיל, הערה 1), עמ' 128.

³³ רולפס, קלבריה (לעיל, הערה 16), בערכו.

³⁴ רולפס, סלינטיני (לעיל, הערה 16); אסקולי (לעיל, הערה 15).

ד. המרכיב העברי

1. הצורות המתועדות בסידור הן כצפוי צורות המתאימות למסורת איטלקית טובה. כך במילה 'פְּסוּקִי', שריבויה הוא פְּסוּקִים: 'טְרַאֲי לֹ ספּר תּוֹרָה אִי דִיצִי קְוִוִּסְטִי פְּסוּקִים' (מוציא ספר תורה ואומר פסוקים אלו, דף 6א). כלומר בדגש בסמ"ך, בהתאם למתועד בכתבייד טובים של המשנה³⁵ ובלשון הדיבור של יהודי איטליה.³⁶
2. דוגמה איטלקית ספציפית יותר היא ניקוד השם הפרטי 'יוחנן': 'נִיִּלִי דִי דִי מִתְתִּיָה פִּלִּיִו דִּיִּוְחָנָן' (בימי מתתיה בן יוחנן, דף 92א). כאן החי"ת מנוקדת בחטף פתח. ניקוד זה נפוץ מאוד באיטליה, גם בכתבייד שמקפידים מאוד על ההבחנה בין קמץ, לפתח ולחטף פתח,³⁷ וגם במקורות בידיש מצפון איטליה,³⁸ שבהם ההבחנה בין קמץ לחטף פתח מושרשת בהגייה.
3. לעתים לשונו של הסידור מוסרת מילה אחת בלבושים שונים, בהתאם לרבדים השונים של השפה. כך מתועדים שלושה ניקודים שונים של המילה 'רבי'. בתוך התרגום של 'במה מדליקין הרי"ש מנוקדת בשווא, בהתאם לניקוד בכתביהיד של המשנה: 'רְבִי יִשְׁמְעָאֵל, רְבִי טְרַפּוֹן, רְבִי אֶלְיָעֶזֶר'. בקולופון בסוף הסידור הרי"ש פתוחה, כנראה לפי הניקוד שהחל להיחשב כנורמטיווי: 'פִּינִיטוֹ אֵיל סִידוֹר דִי טוֹטוֹ לֶאֱנֹו טְרַקְטָטוֹ פִּיר מֶאֵן דִּי רְבִי יַעֲקֹב יִשְׂרָאֵל אִי סְטָאֲנֶפְטוֹ פִּיר מֶאֵן דִּיל שׁוֹנְצִינוֹ אֵין פֶּאֲנֹו אֲדִי סִיטִי דִי מְרַחְשׁוֹן רִס"ו' (נגמר הסידור לכל השנה מתורגם בידי רבי יעקב ישראל ונדפס בידי שונצינו בפאנו בו' במרחשוון רס"ו). ואילו בווידי של יום כיפור הצורה היא 'רובי', הצורה שנפוצה בלשון הדיבור של יהודי איטליה:³⁹ 'קוֹמִי לֹ תִלְמִיד קִי טְעֵנָה קוֹלוֹ רוֹבִי יִשְׂרָאֵל' (כתלמיד חולק על רבו, דף 137א). הצורה 'רובי' שלטה כנראה בהגייה באיטליה אף בימי הביניים.⁴⁰
4. נפוץ תרגום המילה העברית על ידי יסוד עברי אחר. לעתים נובע הדבר מכך

³⁵ ש' שרביט, 'נוסחאותיה ולשוניה של מסכת אבות והכנות למהדורה מדעית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמתגן תשל"ו, עמ' 128; מ' בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ירושלים תש"ם, עמ' 67).

³⁶ בהגיית יהודי רומא: passucche (מילנו [לעיל, הערה 18], עמ' 251); בפטיליינו: B. passuchim. Terracini, 'Residui di parlate giudeo-italiane raccolti a Pitigliano', *Rassegna Mensile di Israele*, 17 [1951], p. 292.

³⁷ מ' ריזיק, 'מסורות לשון חכמים באיטליה בכתבי יד של מחזורים מן המאות הארבע-עשרה עד החמש-עשרה ובתיעוד אחר', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א, עמ' 416-417.

³⁸ מ' ריזיק, 'המילים העבריות בפירוש לפרקי אבות לאנשל לוי', לשוננו, סו (תשס"ה), עמ' 347.

³⁹ ראה לדוגמה: V. Colomi, 'La parlata degli ebrei mantovani', *Rassegna Mensile di Israele*, 36, 7-9 (1970), p. 143; idem, Bene Kedem, 'Gnora Luna – Scene di vita ebraica fiorentina', *ibid.*, 6 (1932), p. 556.

⁴⁰ ראה: מ' ריזיק, 'הגיית המילה רבי באיטליה', מ' זהרי (עורך), מחקרים בלשון העברית ובספרותה: כנס מילנו – דברי הכנס המדעי העברי החמישה-עשר באירופה, אוניברסיטת מילנו, אלול תש"ס, ירושלים תשס"ב, עמ' 48-53.

שהמילה המתרגמת מובנת יותר, כך המילה 'תימן' מתורגמת על ידי 'דרום':⁴¹ 'אי אָיִ סִימָן דֶּה מְזַרְח דֶּה מְעַרְב דֶּה צִפּוֹן דֶּה דְרוֹם' ('יש לך סימן. מזרח ומערב צפון ותימן, דף 18ב). לעתים תרגום מסוג זה מושרש במסורת עתיקה של תרגום, כך בתרגום המילה 'טפת', המופיע כבר בתרגום אונקלוס: 'אי סראנו אַתְפִּילִין אִין פְּרָה לוקיי וּסְטָרִי' (והיו לטפת בין עיניך, דף 24א). לעתים ההסבר לשימוש ביסוד עברי שונה הוא קיומו של פועל כלאיים איטלקי יהודי הגזור מבסיס עברי שאינו שווה ליסוד המתורגם, כמו בתרגום של הפועל 'חלק' על ידי פועל הכלאיים 'טענארי': 'קוֹמִי לוֹ תְלָמִיד קִי טַעְנָה קולוֹ רוֹבִי סואו' (כתלמיד חולק על רבי, דף 137א). ואילו במקרים אחרים המילה העברית משמשת כמונח טכני בלשוננו של הסיודור, כמו המילה 'מידה': 'קְרִיאָטוֹרִי דִי לוֹ עוֹלָם אִין מִדָּה דִי רִפִּיטְמִינְטִי' ('בורא רחמים', מילולית: 'בורא העולם במידת רחמים', דף 33א).⁴²

ה. פועלי כלאיים

התופעה המובהקת שבה מצטרפים מרכיב איטלקי ומרכיב עברי היא יצירת פועלי כלאיים. כידוע צירוף זה יכול להיעשות בשתי דרכים: יצירת מבנה אנליטי, הכולל פועל עזר איטלקי ויסוד מילוני עברי, בעיקר בינוני, ויצירת מבנה סינתטי, בהצטרפות צורן הפועל האיטלקי לבסיס עברי. הדרך האנליטית שולטת באיטלקית היהודית הכתובה המאוחרת יותר, לדוגמה בזו של הרב מרדכי דאטו.⁴³ ואילו בלשוננו של סידור פאנו הדוגמות לדרך האנליטית נדירות. אביא שתיים: הפועל 'איסירי זוכים', היינו 'לְזָכוֹת', בצירוף פועל העזר האיטלקי *essere* ('להיות') והבינוני העברי: 'פִּרוֹרֵי זֻכִּים' ('זכו', דף 170ב), 'אי סיאמו זוכים' ('נִזְכָּה', דף 42א); הפועל 'אוירי חרטות', שמתרגם את הפועל העברי 'התחרט': 'אי אִיוֹ חֲרָטוֹת סוֹפְרִי לִי קוֹלְפִי מִיאִי' ('ומתחרט על עונותי', דף 143ב).

ישנם לב גם אל צורת הפועל *avere* בגוף ראשון יחיד של ההווה, *ajo* במקום *ho* האיטלקי הסטנדרטי, הצורה שאופיינית ללהגים הדרומיים,⁴⁴ כולל להג יהודי רומא. אעיר שבלהג של יהודי גטו רומא, כלומר בתקופה מאוחרת יותר, קיים המבנה עם פועל עזר שונה, 'פארי חרטות',⁴⁵ 'לעשות' במקום *avere*.

⁴¹ וראה: קאסטו (לעיל, הערה 4), עמ' 264.

⁴² בין היתר דוגמה זו מעידה על דרכו של התרגום, שאינו תמיד מילולי. המילה 'מידה' עצמה שבטקסט העברי, מתורגמת לעתים לאיטלקית, ולא תמיד באותה מילה. כך בביטוי 'ומדתך להעביר קצפך' היא מתורגמת על ידי המילה *costume* ('נוהג'): 'אי לוֹ קוֹסְטוֹמִי טואוֹ דִי פֶּאָרִי וְוִיִּקְרִי לָה אִירָה טואָה' ('ומדתך להעביר קצפך', דף 137ב). ואילו בביטוי 'שברא במידת רחמים' היא נשארת בעינה: 'קִי קְרִיאָאוֹ אִין מִדָּה דִי רִפִּיטְמִינְטִי' ('שברא במדת רחמים', דף 61ב). אף בכך ניכר שהתרגום לא תמיד היה אוטומטי ומילולי.

⁴³ ראה: מ' ריזיק, 'המרכיב העברי בדרשות האיטלקיות של הרב מרדכי דאטו', איטליה, טז (תשס"ה), עמ' לד-מה.

⁴⁴ רולפס (לעיל, הערה 14), 541.

⁴⁵ *fare xaratodde*, ראה: א' מילאנו, גיטו רומא, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 302.

לעומת זאת נפוץ יחסית בסידור פאנו המבנה הסינתטי – צירוף יסוד עברי וצורן הפועל האיטלקי. כבר הזכרתי לעיל את הפועל 'טענארי'. נוסף על כך נפוץ מאוד הפועל 'מחלארי' (למחול'), והוא מיוצג במגוון רחב של צורות פועליות וצורות שמניות גוורות פועל: 'מחלה אנואי רי נוסטרו' (מחול לנו מלכנו, דף 28א); 'גילו ליוירו די פירדונמינטו מחלמינטו אי פרשמינטו' (בספר סליחה מחילה וכפרה, דף 109ב); 'מחלטורי אי פירדונטורי' (מחלן וסלחן, דף 121א); 'אי אמחלארי' (ולמחול, דף 145ב). מתועד היטב גם הפועל 'בטלארי' (להיות בטל): 'בטלאטו אי לו ווטו' (בטל הנדר, דף 118ב). מתועד גם הפועל הסינתטי הגזור מעסקו העברי: 'אי לי אינפיי אין מאני די קוויילי קי עסקינו גילה ליי טואה' (יודים ביד עוסקי תורתך, דף 92ב). יושם לב לסיומת נטיית הגוף השלישי רבים בהווה, eno, האופיינית לדרום, במיוחד לרומא.⁴⁶

פועל מורכב הוא הפועל 'קוונרסי' (להתכוון), הבנוי במתכונת הפעלים החוזרים האיטלקיים, בהתאם להוראת בניין התפעל בעברית: 'אי איסו סיקוונאוה פיר פורנירי לו שם אין קונטרי לי בינדיצינטי' (והוא היה מתכוון לגמור את השם כנגד המברכים, דף 125א); 'טאנטו נון פיר פארי אדירארי טי איאו מיקוונאיי' (אך לא להכעיסך התכוונתי, דף 137א). יש לשים לב שבניגוד לדרך המלך בכתבי האיטלקי היהודי, הפועל הזה נכתב בקוף, כאילו הוא הפך להיות פועל איטלקי לכל דבר. כך נכתב גם הפועל 'קעסרי' (לכעוס):⁴⁷ 'דורו אקעסרי אי אה אשיוולי אפיצינרי' (קשה לכעוס ונוח לרצות, בתרגום פרקי אבות); 'פיצי קעסארי לו אונרי טואו' (כעסתי כבודך, שם).

1. פעלים לוועזיים האופייניים ללהגים יהודיים

אביא כמה דוגמות לפעלים לוועזיים כאלה.

1. הפועל *apprechinquare*. במשמעות 'להקריב' נפוץ באיטלקית היהודית, ומשמש בה פועל יוצא, הוראה נדירה או חסרה באיטלקית העתיקה.⁴⁸ 'אפריקינקווריטי קורבן קסטו' (והקרבתם עולה, דף 102ב); 'אי אפריקינקוורימו דינאנצי טי אין אמורי קומי לו קומנימינטו די לו פיצימינטו טואו' (ונקריב לפניך כמצות רצונך, דף 71א).
2. הפועל *spunzolare* (תמרך, סמך): 'ספונצולה אקוויילי קי קדינו' (סומך נופלים, דף 34ב); 'טו ספונצולי לה סורטה מיאה' (אתה תומיך גורלי, דף 5ב). פועל זה נפוץ

⁴⁶ רולפס (לעיל, הערה 14), 532. כך גם בפעלים אחרים: 'אקוויילי קי ספירינו' (למיחלים, דף 5ב); 'אקוויילי קי דורמינו אה לה פולויריה' (לישיני עפר, דף 27א); 'אטוטי קוויילי קימינו' (לכל קוראך, דף 32ב).

⁴⁷ ייתכן שפעל כאן הדמיון בין פעלים אלו ליסודות לקסיקליים איטלקיים מסוימים, אולי במקרה של 'קעסרי' הדמיון לפועל *incazzare*, פועל גם למושג 'כעס'. יש לציין בתקופה הנדונה העיין ככל הנראה עדיין לא נהגתה כהגה אפי, אלא כאפס.

⁴⁸ G.B. Sermoneta, 'Il "Libro delle forme verbali", compendio volgare del Mahalakh' *Seville ha-daScritti in memoria di L. Carpi*, Jerusalem 1967, pp. 85–87

דווקא במקורות איטלקיים יהודיים, מתועד היטב בתרגומי המקרא, ונמצא ב'מקרי דרדקי'.⁴⁹

ושני פעלים יהודיים מובהקים, אחד הנפוץ בכל להגים יהודיים רומניים, והאחר המיוחד לאיטליה.

3. הפועל *meldare, meltare, meletare* ('לשנן, 'ללמוד') נפוץ בלשונות היהודים הרומניות,⁵⁰ והוא מתועד היטב בסידור פאנו: 'אִי מְאֶלְטְרָאִי אִיסי אָלִי פִּילִיֹּלִי טוֹאִי' ('ושננתם לבניך, דף 222); 'אִי אַה מְאֶלְטְמִינְטוּ דִּי לִי' ('ולתלמוד תורה, דף 94א); 'אִי מְאֶלְטְרִימוּ לַה פֹּרְטִיזִי דְּלַה קְדוּשָׁה דִּי אוֹיִו' ('ונתנה תוקף קדושת היום, דף 110א).

4. ואילו הפועל *nescere* ('ללמד') מיוחד ליהודי איטליה,⁵¹ ואף הוא מתועד בסידור פאנו: 'אִי גִישִׁי אֶלוֹ אוֹמוֹ אִינְטְאֶלִיטִישִׁימִינְטוּ' ('ומלמד לאנוש בינה, דף 27).
אוצר מילים גדול משותף ללשון סידור פאנו ולמקורות אחרים של האיטלקית היהודית. לדוגמה המילה 'בְּאֶלִיטְרִי' (דף 222) משמשת לתרגום של 'מוזות', וכך מתורגמת גם המילה 'הספים' (עמ' ט, א).⁵²

ולבסוף אביא דוגמה למשחק מילים בתרגום, להפיכת האותיות בתוך המילה. בסידור פאנו בהטבת החלום הפסוק 'או תשמח בתולה במחול' ('יר' לא, יב) מתורגם: 'אִין טְאנוֹ סִיֶּאֶלִיגְרָה לְצִיטָה נִילִי סוֹנֹרָה' ('או תשמח בתולה במחול, דף 7א), כלומר: 'או תשמח בתולה בחלומות'. בדומה לכך הפסוק 'הפכת מספדי למחול לי' (תה' ל, יב) מתורגם: 'רִיוֹלְטְסִי לֹ לְמִינְטוּ מִיאוֹ אֶסוֹנֹרָה אִמִּי אֶפְרִיטְסִי לֹ סְקוּ מִיאוֹ אִי צִינִיטְסִי מִי אֶלִיגְרִיזִי' ('הפכת מספדי למחול לי פתחת שקי ותאגרני שמחה, דף 7ב), כלומר: 'הפכת מספדי לחלומות לי'. כידוע בבבלי ברכות הפסוקים האלה מיוחסים לשלוש 'הפכות' שצריך לומר בהטבת חלום,⁵³ וכנראה המתרגם הפך גם את האותיות של המילה 'מחול' והפך אותה ל'חלום'. בתרגום של 'הטבת חלום' יש עוד רמזים לשימוש בעניינים מיסטיים ומשחקיים. תחבולה זו, היפוך האותיות במילה, נעשתה נפוצה מאוחר יותר, היא אופיינית לתקופת הברוק באיטליה, ורווחת מאוד לדוגמה בחידות הצורה.⁵⁴

לסיכום, לשון התרגום של סידור פאנו משתלבת היטב במפת הלהגים היהודיים באיטליה. היא שייכת בעיקרה לקוינה מרכזית-דרומית. יש לה ייחוד משלה, שבחלקו מקשר אותה בקשר הדוק יותר ללהגים של הדרום, לדוגמה בקווים המורפולוגיים,

⁴⁹ קאסטו, מסורת (לעיל, הערה 1), עמ' 122.

⁵⁰ D.S. Blondheim, *Les parlers judeo-romans et la Vetus Latina*, Paris 1925, pp. 75–79

⁵¹ קואמו (לעיל, הערה 6), עמ' 49–50.

⁵² balestradechi, ראה: קאסטו, מסורת (לעיל, הערה 1), עמ' 128.

⁵³ בבלי, ברכות נה ע"ב.

⁵⁴ ראה: ד' פגיס, על סוד חתום, ירושלים תשמ"ו, עמ' 46, 60, 176.

כמו ריבוי צורות מעין *bellezze, grandezze*. קווים לא מעטים מקשרים אותה ללהגים של הדרום הרחוק, לקלבריה, פוליה, לוקניה הדרומית, והדבר ניכר הן בפרטים מורפולוגיים (הרחבת יסודות הפועל עם הסיומת *esco*), הן ברובד הלקסיקלי (כמו הצורה *paco* במקום *poco*, או הצורה *sifo* במשמעות 'סערה'), הן בגבולות של המילון והפונולוגיה (כמו בצורה הפועל *jessere*). היחסים בין המרכיב העברי למרכיב האיטלקי הם הדוקים ביותר, והדבר בא לידי ביטוי היטב בהתמזגות הפעלים העבריים האיטלקיים מעין קוונרסי. כלומר הלשון היא לשון עשירה וחיה, שעשויה ללמדנו רבות על להגים של היהודים באיטליה.

SOMMARIO

<i>Don Harrán, Nomina numina, Final Thoughts of Rabbi Leon Modena On the Essence of Sacred Music</i>	7
Joseph Geiger, <i>Some Jewish Scholars in Rome</i>	65
Nicolò Bucaria e Paola Scibilia, <i>Nuovi Documenti sull'espulsione degli ebrei dalla Sicilia</i>	93
Parte ebraica	Π'–†